

Fladstrand – befæstning og byudvikling

Af Jens Ole Christensen

I 1600'tallets sidste halvdel voksede et nyt bysamfund op på Vendsyssels østkyst, Fladstrand, der i begyndelsen af 1800'tallet blev til købstaden Frederikshavn. I denne artikel argumenterer cand.phil. Jens Ole Christensen for at byudviklingen må ses som et resultat af en statslig udviklingsstrategi for stedet. Ikke en byudvikling af lokale årsager, men som en afledt effekt af overordnede strategiske interesser omkring Danmark og Norges samhørighed, trods den fysiske adskillelse, der var skabt af de ændrede magtforhold i Kattegat efter 1600'tallets krige og landafståelser. En større befæstning blev i slutningen af 1600'tallet anlagt ved Fladstrand, som en sikring af skibsfarten til og fra Norge i krigstid. Byens udvikling er i høj grad knyttet hertil, og til de krige, der gav fæstningen sin betydning. Befæstningen var den fysiske udmøntning af de overordnede strategiske interesser, og byudviklingen må altså ses som drevet af nationale interesser og ikke lokale forhold.

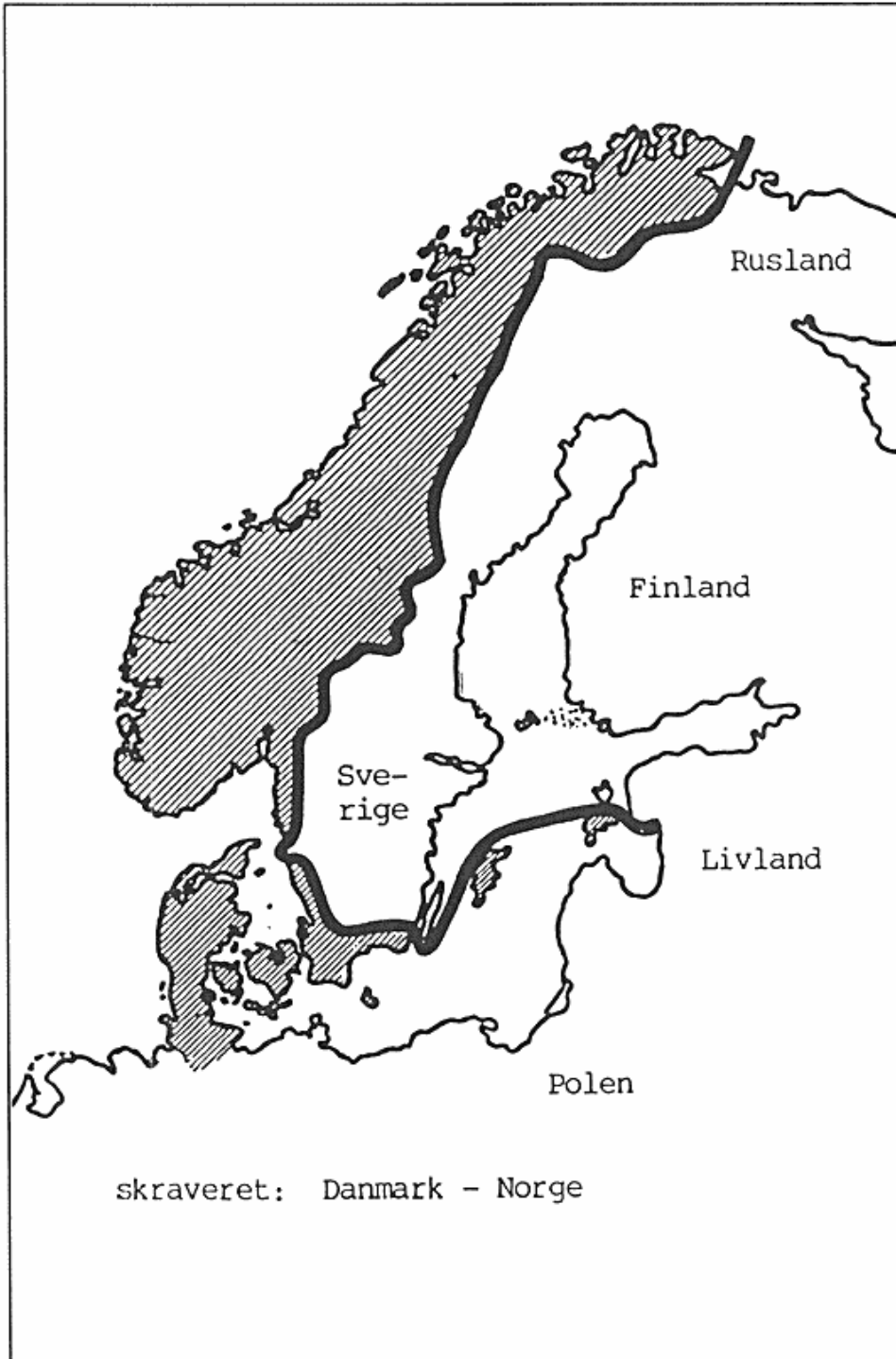
Problemstillingen i denne artikel om fæstningen og byen Fladstad er, hvad rolle befæstningen spillede i byens opståen, udvikling og bymæssige funktion. Hovedsynspunktet er, at Fladstad må ses som en anlagt by, og at den blev anlagt ud fra overordnede strategiske interesser.

Befæstningen og byudviklingen

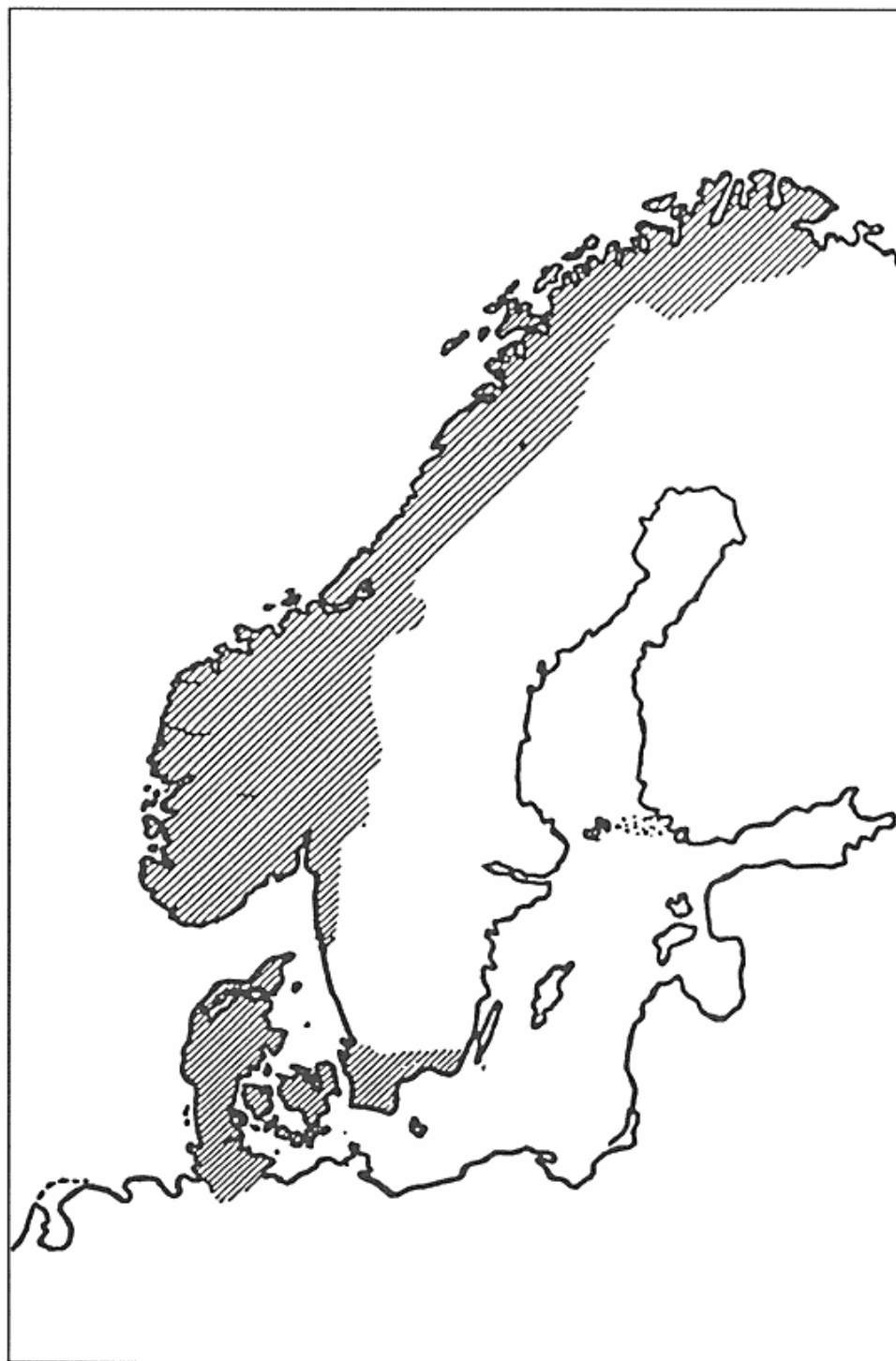
Begrebet anlagte byer hører i Danmark hjemme i perioden fra omkring 1600 til omkring 1670. Her anlagdes en del byer af overvejende militære årsager¹. Fladstrand blev vel ikke planlagt og opført som en fæstningsby, men befæstningen må alligevel tillægges en afgørende rolle i byens opståen og udvikling. Der var ialt fire byer i Danmark og Hertugdømmerne, som i afgørende grad var præget af, at de var led i det faste fæstningsfor-

1. Ole Degn: De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800 s. 9, 14-15, 23-25 og 42.

Danmark-Norge omkring 1600.

Danmark-Norge 1645-58

svar; Fladstrand, Fredericia, Frederiksort og Glückstadt. Det gælder såvel byens opståen som udvikling og bymæssige funktion².

Fladstrand må helt klart ses i den geopolitiske ramme som Kattegatsområdet og relationerne mellem Danmark-Norge og Sverige udgjorde, samt i sammenhæng med de store omvæltninger der skete i magtforholdene i området som følge af 1600'tallets krige.

Sverige lå ved 1600'tallets begyndelse omklamret og indespærret af Danmark-Norge. Det blev afgørende for Sverige at bryde denne omklammering og skaffe sig adgang til Kattegat, og videre herfra til verdenshavene, og fri sejlads ud af Østersøen. I løbet af 1600'tallets krige lykkedes dette, med opbygningen af en svensk stormagtsstilling og en svensk omklammering af Danmark-Norge som resultat.

Krigen 1643-45 blev det første vendepunkt. Freden i Brømsebro i august 1645 indebar hårde fredsvilkår for Danmark. Dele af Norge måtte afstås og ligeledes Østersøbesiddelserne Gotland og Øsel. Med tabet af disse bortfaldt definitivt Danmark-Norges Østersøherredømme. Herudover måtte Halland afstås på 30 år som pant for freden. Også dette var særdeles alvorligt. Kattegat var ikke mere et dansk-norsk indhav, hvor færdslen mellem rigerne kunne foregå uhindret. Danmark-Norges indkredsning af Sverige var brudt, og Sverige var nu den dominerende magt i Norden³. Sverige havde fået den så længe eftertragtede adgang til Kattegat, men var dog endnu ikke tilfreds hermed.

Danmark-Norge var blevet delt i to dele. Den landværts forbindelse mellem Danmark og Norge var tabt, men hvad værre var: Den søværts forbindelse til Norge, der hidtil havde gået langs den nu svenske vestkyst, var også tabt. Alene det at Norge ikke kunne brødføde sig selv, men hvert år aftog det danske kornoverskud, understreger forbindelsens vigtighed.

Efter krigen var der store overvejelser om et bedre forsvar, der endte med hærordningen af 1646, hvis forkæmper især var rigsmarsken Anders Bille. Billes »betænkninger« til et fæstningsforsvar, fra april 1646, var det første rationelt gennemtænkte forslag nogensinde til et fæstningsforsvar for hele riget. Hovedsynspunktet i marskens forslag var, at fæstningerne skulle danne et sammenhængende korresponderende system. Han fastslog blandt andet, nu efter tabet af Halland, hvor vigtigt det var at sikre forbindelsen mellem Danmark og Norge via Marstrand og foreslog befæstninger

2. Af de mere overordnede opfattelser af garnisonsbyer jeg har brugt i arbejdet med Fladstrand, skal nævnes Gunnar Artéus' tanker om militære enheders tilstedeværelses betydning for byudviklingen og Knud J. V. Jespersens tanker om garnisonsbyer/fæstningsbyer, som de fremgår af hæftet »Den Nordiska Garnisonsstaden«.

3. Aksel E. Christiansen m.fl. (red.): Danmarks Historie 2.2. s. 528-29.

på begge sider af Limfjorden ved Hals og Mov, for at opbygge en korrespondenslinie mellem Hals og Marstrand⁴.

I foråret 1646 behandledes befæstningsplanerne. Landkommissærene, der ligesom rigsmarsken var militære embedsmænd, udtalte sig om planerne for Hals, og vigtigheden af forbindelsen til Norge. Da forbindelsen til lands var borte, og til vands gik forbi de nu svenske fæstninger og havne langs Hallands kyst, måtte man finde en plads i Jylland, hvortil man kunne sejle hurtigt og uhindret fra Marstrand og andre steder i Norge. De fandt, at det bedste sted var Hals og Mov, hvor der fandtes en »synderlig och sicker hafn fast for alle slags skibe«. Desuden kunne Hals også få stor betydning for Nordjyllands forsvar idet »gandske Ty, Mors, Vendsyssel saa och det faste land på begge sider Limfiord kand der ved for al fientlig pressurer, contributioner och ofverlast forsvaris och defenderis. Deraf kand søen, bode den østre och vestre holdis for fribyttere ren, om nogen infestere ville«⁵.

Tilsyneladende tænkte landkommissærene kun på ét anlæg – ved Hals – selvom de nævner både Hals og Mov. De skriver nemlig videre, at »Til denne by at gjøre bebygget och bringe paa foede« tvivlede de ikke på, at kongen ville udstede »naadigste gode privilegier bode for fremmede och indfødde samt och 20 aars eller flere friheder«⁶.

Når valget af et støttepunkt i Jylland faldt på Hals må forklaringen søges i, at man her syntes at opnå en dobbelt fordel. Dels et støttepunkt for norgesfarten, hvortil Hals vel var brugbart men, som det skal ses, ikke den bedste løsning – den vanskelige besejling af Hals barre og isforekomster så snart det frøs, gjorde besejlingen problematisk. Dels fik man her et støttepunkt for forsvaret af Nordjylland, der, ligesom den fæstning der var planlagt ved Bersodde, det senere Fredericia, ville sikre hovedfærdselsårene gennem Jylland⁷.

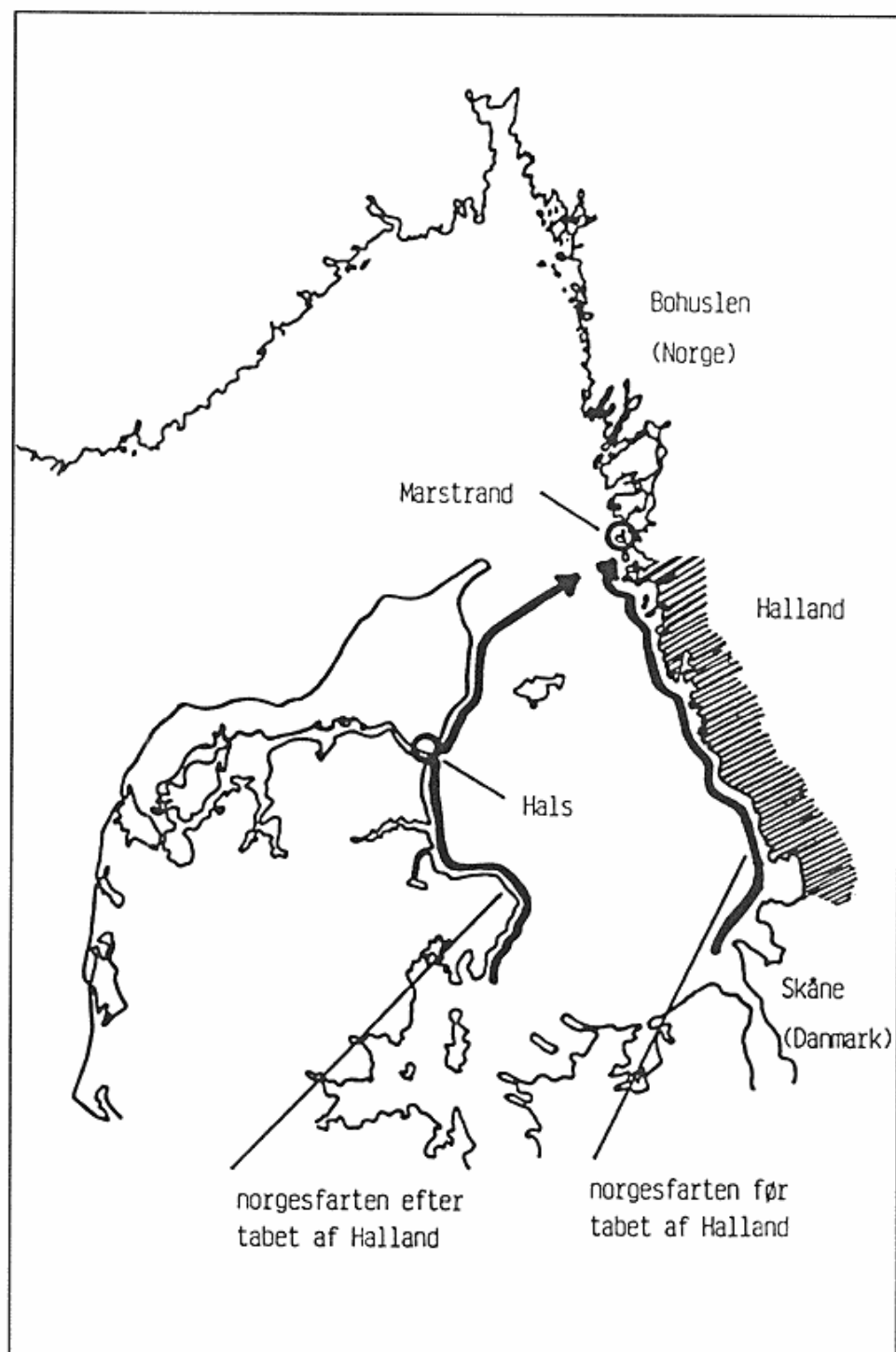
Bersodde er placeret, hvor den syd-nord og den vest-øst gående hovedfærdselsåre krydser. Hals er placeret ved den eneste egentlige hindring, der er i Jylland nord for Elben: Limfjorden. En fæstning ved Hals ville, med dens store mulighed for at blive forstærket via søvejen, udgøre en

4. Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg og andre Arbejder s. 59-60 og 136, Vilh. Lorenzen: Vore Byer II s. 72-73, Kristian Erslev: Aktstykker og Oplysninger ... III s. 181-83, Kristian Erslev: Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger ... s. 280-83 og K. C. Rockstroh: Udviklingen af den Nationale Hær ... I s. 169 og 172-73.

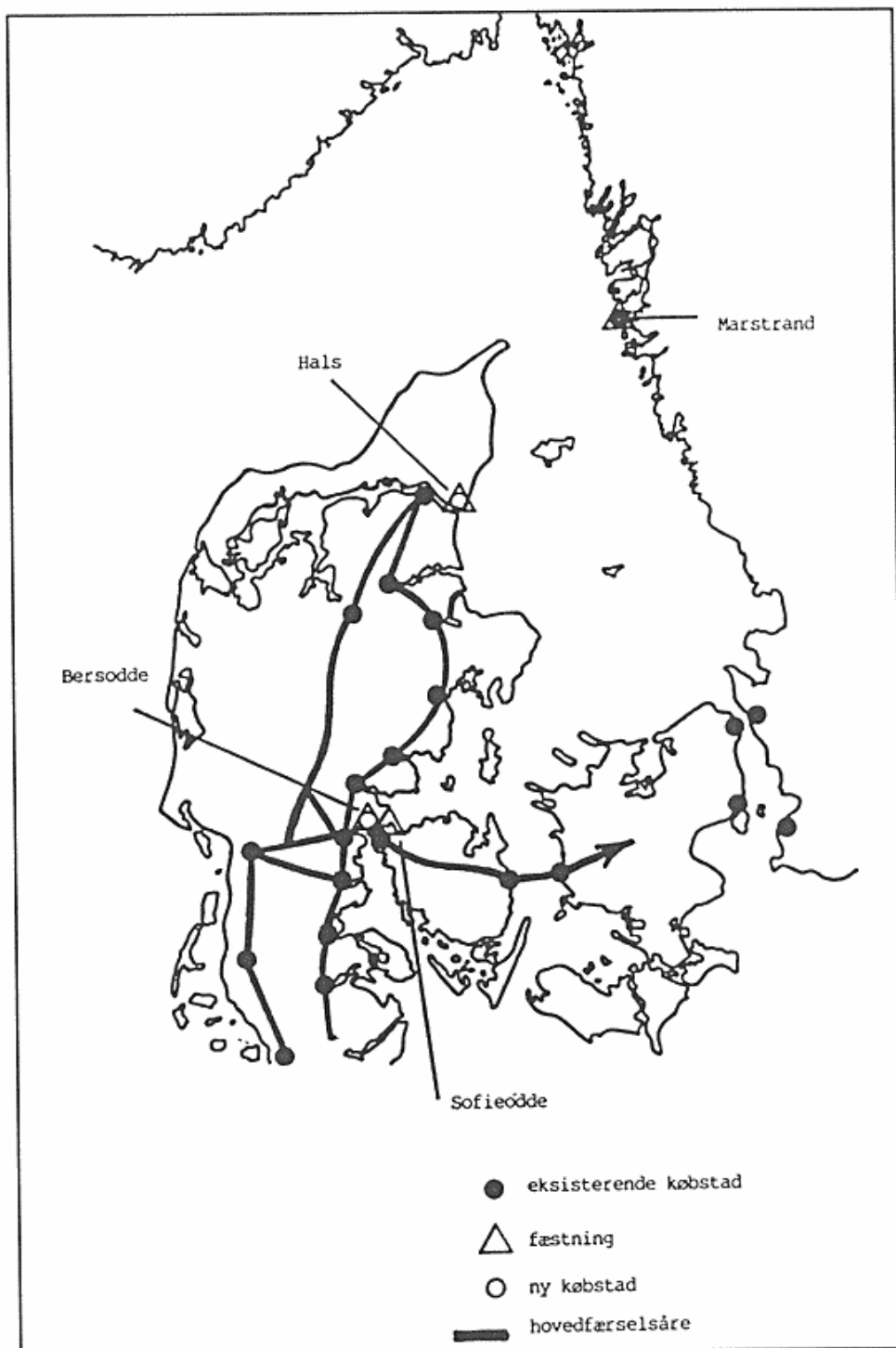
5. Erslev: Aktstykker III s. 209, 214-15 og 227-32.

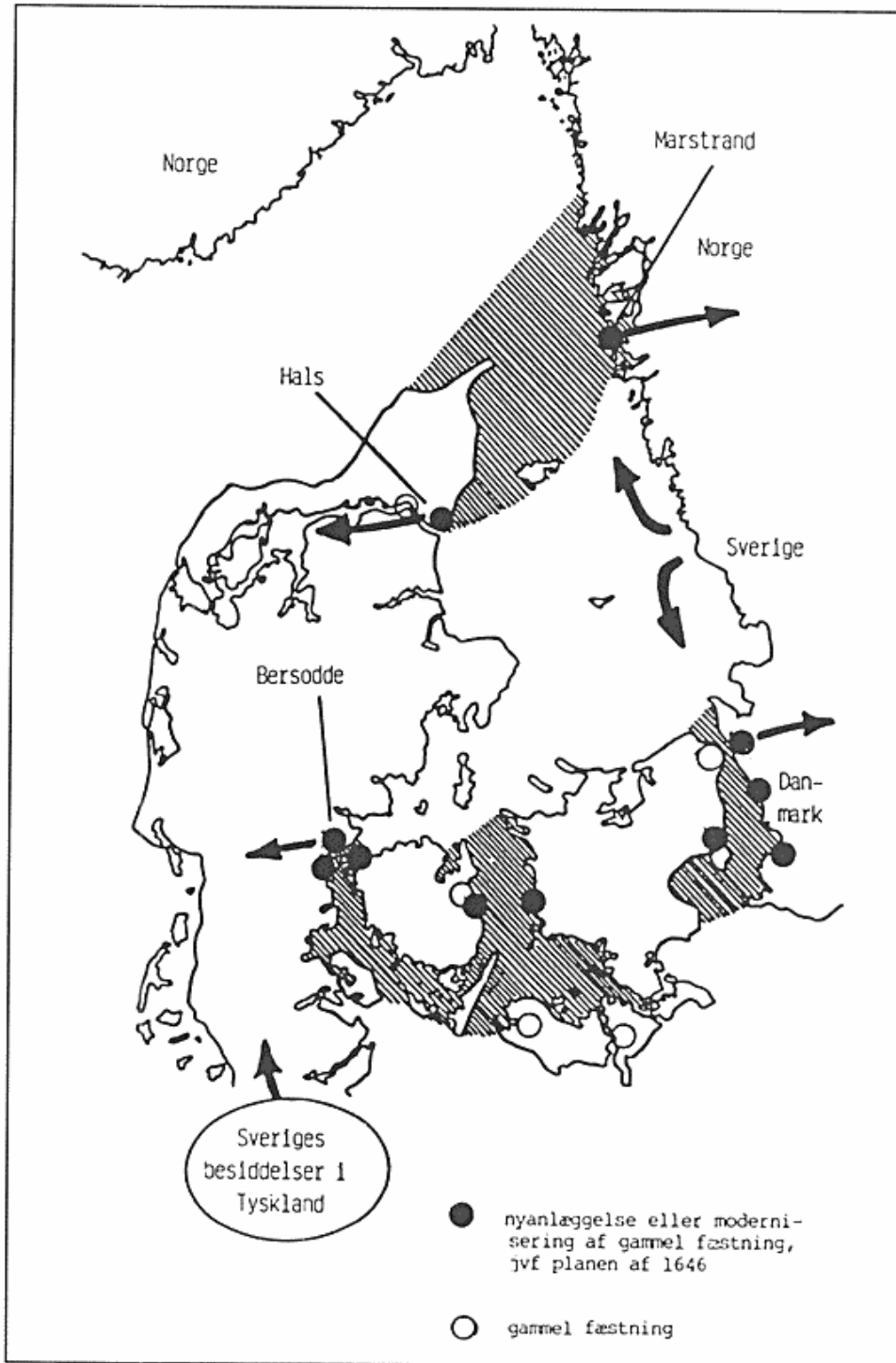
6. Erslev: Aktstykker III s. 230-32 og Lorenzen: Christian IV s. 60.

7. Købstæder og hovedfærdselsåre er tegnet efter Lorenzen: Christian IV s. 35-36. Kortet er ikke fuldstændigt, kun det væsentligste til belysning af Hals og Fredericias' placering er medtaget.

De i landkommissærenes indlæg omtalte ruter

Hovedfærdselsårene mm.

De strategiske muligheder.

trussel for en fjende, der rykkede frem mod færgepasset over Limfjorden, Aalborg, hvis befæstning aldrig fik nogen synderlig betydning. Derudover lå Hals godt for at spærre indsejlingen til Limfjorden, men det behøvedes der ikke så stor en fæstning, som den her skitserede, til⁸.

Og netop et forsvar af Nordjylland måtte efter tabet af Halland få en helt ny betydning, idet en dansk flåde med støttepunkter på Vendsyssels østkyst og Bohuslens vestkyst, ville kunne spærre Sveriges adgang til Verdenshavet, og dermed til verdenshandelen, efter at Sverige med erobringen af Halland havde overvundet den første hindring – sundet og bæltene – eller i al fald senere Sverige og dets handel her.

Om Fladstrand har været inde i overvejelserne om et støttepunkt for norgesfarten vides ikke, men sandsynligvis har flere steder på østkysten været under overvejelse. At der blandt andet skulle have været tænkt på Fladstrand er da, på baggrund af den senere udvikling, en mulighed. Når Hals alligevel er blevet foretrukket, må det være sket ud fra overvejelser om dets strategiske muligheder.

I en resolution af maj 1646 gik kongen med en del bemærkninger ind på forslagene, der hermed må betragtes som vedtagne. Herudover erklærede han, at »hvor vi och formode nogen trafique at kunde blifve, der ville vi stæderne med nødtørfte privilegiis och friheder naadigst forsørge«⁹.

Der var imidlertid langt fra planer til handling. I første omgang blev det kun til en ufærdig skanse ved Hals. De store planer om befæstede byer var altså nu blevet til små værker¹⁰. Det betød dog ikke, at disse planer var gemt og glemt, men at de afventede bedre tider. Vigtigst er at bemærke, at selvom resultatet kun blev en lille skanse ved Hals, daterer planerne til en befæstet købstad her sig til 1646, til de ændrede magtforhold i Kattegat efter Hallands afståelse 1645.

Af hele sagsgangen ses, at det var rigsrådet og de hertil knyttede landkommissærer, der pressede byggeriet igennem¹¹. Det er vigtigt at bemærke, at initiativet til byggeriet kom fra centralt hold, og var led i nationale strategiske vurderinger – her norgesforbindelsen med et støttepunkt ved Hals, og Nordjyllands forsvar ved en forsvarsstilling ved Hals, det vil sige

8. Fæstningerne er tegnet efter Lorenzen: Christian IV s. 59-60 og 136, Lorenzen: Vore Byer II s. 89 og 91, Rockstroh I s. 172-73 og Erslev: Rigens Marsk s. 280-83. Grænsefæstningerne mod syd er udeladt.

9. Erslev: Aktstykker s. 215 og 264 og Lorenzen: Christian IV s. 60 og 136.

10. Erslev: Aktstykker III s. 289-90, 296, 306, 315-17, 323-24, 326-27, 366-69, 379-80, 385 og 448, Lorenzen: Vore Byer II s. 94-95 og 98, Lorenzen: Christian IV s. 136, Rockstroh I s. 172-73 og 191-98 og Gregersen: Hals Skanse s. 22-25.

11. Erslev: aktstykker III s. 289-90, 296, 306, 315-17, 323-24 og 448.

Limfjorden. Underordnet var spærringen af indsejlingen til Limfjorden, selvom det naturligvis også vejede med.

Fæstningsplanen fra 1646 var i årene efter krigen trådt noget i baggrunden, men ingenlunde glemt. Dens tanker skulle blive vejledende for 1650'ernes fæstningspolitik. Nødvendigheden af, at få forsvarsvæsenet bragt på benene igen, blev nemlig stadig mere påkrævet op igennem 1650'erne, efterhånden som sandsynligheden for en ny krig mod Sverige rykkede nærmere¹².

1653 var Danmark-Norge via en forsvarstraktat med Holland kommet i krig med England, og under indtryk heraf, og det spændte forhold til Sverige, sattes i første halvdel af 1653 alle sejl til med forsvarsforberedelser. Overalt sattes arbejde i gang med at sikre sunde og fjordudløb med skanser, da man frygtede engelske landgangsforsøg. I april drøftede rigsrådet forsvaret, hvor man blandt andet har beskæftiget sig med fæstninger ved Hals og på Læsø. På et rigsrådsmøde i juni toges det op igen og herunder drøftedes anlæg af befæstninger ved Hals og Fladstrand. Rigsråd Christen Skeel noterede i sin dagbog, at der »bleff taldt om Vendsyssel att forsikre ved Hals og Fladstrand«. Fra Erik Juel, lensmand på Aalborghus, forelå et forslag, der antageligt har dannet grundlag for drøftelserne om Hals, hvor der frygtedes landgang. Erik Juels forslag til »Halsz biugning och fortification« drejede sig først om den øjeblikkelige situation, hvor han foreslog, at der straks opkastedes en skanse på hver side af fjordmundingen, »hvorwed jndløbet kunde worde forsichred ... saa kunde och derwed correspondentzen med Norge holdes wedlige«¹³.

Men Erik Juel gik videre. Han foreslog, at der opførtes en købstad på stedet, der siden kunne befæstes. Købstaden skulle forsynes med gode privilegier, som Fredericia, der kunne drage fremmede til. Han påpegede muligheden for at gøre Hals til stabelsted for Vendsyssels og Limfjordseggenes kornhandel med nordmænd og hollændere. Hals' privilegier skulle også gælde de borgere fra Aalborg, der ville opføre kornhuse i Hals. Erik Juel forudså, at en sådan by ville lokke mange til¹⁴. Derimod høres der ikke mere til Fladstrand i denne omgang.

Det ses, at planerne om en befæstet by ved Hals nu blev taget op igen, og nu antog fastere form. Der skulle dog på grund af den overhængende krigsfare begyndes med to skanser, der skulle sikre fjordudløbet. Igen be-

12. Lorenzen: Vore Byer II s. 95 og Lorenzen: Christian IV s. 61.

13. Rockstroh I s. 216, 223 og 230, C. Rise Hansen: Aktstykker og oplysninger ... 2. II s. 612-14, 636, 719-20 og 781-82 og Det kgl. Selskab ... : Christen Skeels Dagbog ... s. 228-29, 231 og 235.

14. Hansen: Aktstykker 2. II s. 636 og 781-82 og Det Kgl. Selskab: Christen Skeels Dagbog s. 235.

tonedes Hals' betydning for norgesfarten, især må forslaget om at gøre Hals til stabelplads for den nordjyske kornhandel med Norge bemærkes.

Igen ses, at det var centralmagten, der var drivkraften i initiativerne, nu med Frederik III som primus motor og rigsrådet i baggrunden. Dette må ses ud fra, at kongen var ledende indenfor »krigspartiet«, der ønskede en revanchekrig mod Sverige, og derfor var interesseret i at styrke landets forsvar. Og købstaden ved Hals skulle anlægges af forsvarsmæssige hensyn. Også lensmanden over Aalborghus len, Erik Juel, ses at være en drivkraft i planlægningen. Han må især ses som kongelig embedsmand og centraladministrationens mand på stedet, og især også som militær leder af sit len, hvor Hals afgørende ville styrke forsvaret af hans område.

Det må bemærkes, at man i april 1653 har diskuteret Læsø og i juni samme år Fladstrand i forbindelse med fæstningsforsvaret. Det er første gang Fladstrand er nævnt i denne forbindelse. Sandsynligvis har man søgt efter endnu et støttepunkt for norgesfarten, en bedre havn, nordligere end Hals. Man ser tydeligt den centrale placering både Læsø og Fladstrand indtog. I forbindelse med senere havneplaner var også både Fladstrand og Læsø inde i billedet. Der ses dog intet at være sket nogen af stederne i denne omgang¹⁵.

Skansen ved Hals stod formodentlig færdig i 1654¹⁶. Tilsyneladende er arbejdet på sydsiden, ved Mov, ikke blevet til noget, der høres i al fald ikke mere til det.

Skridt for skridt nærmede man sig målet for den store plan af 1646. Når alligevel langt fra alle i disse år projekterede fæstninger blev til noget, skyldtes det den svigtende økonomi og krigen 1657. Således blev Hals heller ikke til fæstningsby. Det begyndte ellers godt nok. Som en begyndelse til den nye købstad flyttedes toldstedet for hele Limfjorden til Hals fra Aalborg 1655¹⁷. Formålet var helt klart, at dirigere noget af handelen i Limfjordsområdet til Hals, vel især kornhandelen på Norge.

Også planerne til en købstad toges der nu fat på. I december 1655 udgik der befaling fra Frederik III, at Hals skulle »byggemodnes« og i august 1656 udstedtes Hals' købstadsrettigheder. Endelig blev der udstukket et afrids af den nye købstad, men længere kom man ikke inden krigen 1657¹⁸. Der eksisterer en tegning af anlægget, udarbejdet af den svenske

15. Hansen: Aktstykker 2. II s. 636 og Lorenzen: Vore Byer II s. 100.

16. Hansen: Aktstykker 2. II s. 636, Lorenzen: Vore Byer II s. 185, Rockstroh I s. 236, Gregersen s. 29-30 og D.H. Wulff: Et paatænkt Fæstnings- og byanlæg ved Hals s. 259-60.

17. Lorenzen: Vore Byer II s. 96 og 100 og Wulff s. 260.

18. Hansen: Aktstykker 2. II s. 781-82, Lorenzen: Vore Byer II s. 186-87, Gregersen s. 35-36 og Wulff s. 261-65.

generalkvartermester Erik Dahlberg 1657, der viser Hals Fæstning som et polygonalt centralanlæg med kastel.¹⁹

De hidtidige fremstillinger af købstadsplanerne ved Hals har alle mere eller mindre fremstillet byplanerne som en gradvis udvikling, forstået på den måde, at bygningen af skansen førte til flytningen af toldstedet, og at man herefter besluttede at bygge en befæstet by, herunder at initiativet til de forskellige ting kom fra forskellige. Men det er en forkert måde at anskue Hals' betydning på. Alle initiativer i Hals må ses, som udslag af en beslutning taget i 1646 om at bygge en befæstet by her, som en parallel til det senere Fredericia. En beslutning der må ses på baggrund af valget af Hals som jysk støttepunkt for norgesfarten, men også ud fra muligheden af, ved Hals at opbygge en forsvarsstilling ved Limfjorden til beskyttelse af Nordjylland, der som følge af de ændrede magtforhold i Kattegat havde fået øget militær betydning. Vendsyssel og Bohuslen var at betragte i nogen grad som nøglen til verdenshavene, efter at Sverige med erobringen af Halland havde fået god adgang til Kattegat.

Hermed er muligheden også ligetil for at forstå, hvorfor interessen for Hals gik tabt efter 1658. Det var igen ændringer i magtforholdene i Kattegat med tabet af alle sundprovinserne og Bohuslen.

De militære og geopolitiske følger af fredsslutningen efter krigen 1657-60 var mange og store. De hårdeste var afståelsen af alle de skånske provinser, Bohuslen og andre dele af Norge. Sveriges mål med krigen er klare – det var stadig adgangen til verdenshavet, det drejede sig om. Hvad der kun delvist var lykkedes i 1645 lykkedes nu. Med Bohuslen og skånelandene havde man fået fri adgang til Kattegat og Skagerak, det vil sige til verdenshandelen. Med tabet af alle skånelandene og Bohuslen var Danmark-Norge blevet yderligere adskilt, og Kattegat nu i lige så høj grad et svensk som et dansk-norsk indhav. Med Bohuslen gik også Marstrand, som forbindelsen mellem Danmark og Norge via Hals hidtil havde gået over, tabt, og som følge heraf måtte forbindelsen med Norge lægges om. Med tabet af Bohuslen og skånelandene var også Danmark-Norges status som behersker af den nordlige indsejling til Kattegat brudt. Hermed gik meget af det strategiske grundlag for Hals' valg som støttepunkt tabt. Alt i alt måtte udviklingen nu forringe Hals' betydning.

Tilsyneladende har problematikken om et nyt støttepunkt først fundet sin endelige afgørelse 1675-79 og 1686-90, mens spørgsmålet om norges-

---

19. Tegning lavet 1657 af Carl Gustavs generalkvartermester Erik Dahlberg, der var på stedet 1657. Gengivet i Samuel Pufendorffs værk om Carl Gustavs store bedrifter. Lorenzen: Christian IV s. 136 og Lorenzen: Vore Byer II s. 85-86.

forbindelsen lå uafklaret hen 1660-75. Hals Fæstning var opgivet, men der var ikke taget stilling til et nyt støttepunkt i Jylland, og heller ikke på norgesiden synes problemerne at være afklarede. I denne uafklarede situation er centralmagtens opmærksomhed formodentligt i stigende grad blevet henledt på Fladstrand, der var en langt bedre havn, frem mod 1675, hvor krigen mod Sverige gjorde en løsning bydende nødvendig.

Et støttepunkt for norgesfarten, i form af en egentlig befæstet ankerplads eller havn, var vel kun absolut påkrævet i krigstid, hvor handelsskibene skulle eskorteres op langs Jyllands østkyst, samles i konvojer i et støttepunkt, og herefter eskorteres over det åbne hav til Norge. Fra støttepunktet her kunne de så selv sejle indenskærs til deres bestemmelsessted, og retur i omvendt orden.

Alligevel må den forskydning af norgesfarten fra Sveriges vestkyst til Jyllands østkyst, der må være sket allerede i fredstid, som en følge af landafståelserne 1645 og 1660, have fået en vis betydning for Fladstrand i perioden 1660-75. Selv i fredstider kunne skibsfarten have brug for et støttepunkt i form af en »havn«, hvor man kunne afvente bedre vejr, gunstig vind, proviantere og lignende, og her kom Fladstrand som den bedste havn i Vendsyssel ind i billedet. Denne skibsfart har dannet grundlag for en øget handel i Fladstrand og givet stødet til en begyndende byudvikling. Således ses byen allerede 1672 at være lagt i konsumtion, trods det, at den kun var en lille fiskerflække²⁰.

Det var i disse år stadig generalplanen af 1646, der tjente som rettesnor for fæstningsbyggeriet, og i begyndelsen af 1670'erne var der skabt et system af fæstninger og korrespondenslinier – det system som herefter, med meget små justeringer, skulle være gældende helt frem til midten af 1800'tallet²¹.

1675 udbrød endnu en krig med Sverige. Problemerne med et befæstet støttepunkt for norgesfarten toges nu op igen, efter at de, som set, havde ligget noget uafklaret hen siden 1661. Hals Skanse istandsattes og ved Fladstrand istandsattes/nyopførtes to skanser, tilsyneladende efter en undersøgelse af havneforholdene på østkysten. Desuden opførtes en mindre befæstning ved Stavern i Norge²².

20. Verner Jensen: *Beboerne i Fladstrand 1696* s. II, Verner Jensen: *Om Strandby og Fladstrands oprindelse* s. 104 og A. Nørregaard-Knudsen: *Fladstrands Fæstningsværker* s. 30-31.

21. Lorenzen: *Vore Byer III* s. 109-111.

22. Lorenzen: *Vore Byer III* s. 111, Rockstroh II s. 113-14 og 119, P. Chr. Pedersen: *Fladstrand-Frederikshavn* s. 121 og 192, Verner Jensen: *Koncentrat vedrørende anlæggelsen af 2 skanser i Fladstrand* s. 1 og bilag 1 og 2 og Guthorm Kavli: *Norges Fæstninger* s. 167-68.

Det er uden for enhver tvivl, at Fladstrand med anlæggelsen af skanser her nu spillede en væsentlig rolle i norgesfarten. Man havde dog ikke af den grund opgivet Hals, men dens rolle har nok været først og fremmest at sikre indsejlingen til Limfjordsmundingen, og kun rent sekundært at være støttepunkt for norgesfarten, mens Fladstrand med sin havn skulle udgøre hovedstøttepunktet. Betydningen af Stavern, som det befæstede støttepunkt i Norge, ses tydeligt af den rolle stedet kom til at spille i krigen 1709-20, og også delvist 1807-14, som Fladstrands modstykke på norgesiden.

Den forøgede skibsfart, der fulgte med konvojfarten på Norge under krigsperioden 1675-79, og en efter forholdene stor besætning i samme tidsrum, satte skub i byudviklingen i Fladstrand. Besætningen har her både haft økonomisk betydning ved de penge soldaterne har lagt, og indbyggermæssigt ved at nogle af soldaterne er blevet boende efter krigens afslutning²³.

Efter skånske krig fik Fladstrand for første gang en virkelig fast garnison. Soldaterne blev i perioden 1679-1799 »borgere« i Fladstrand, og med deres koner og børn en stor del af byens indbyggertal. Garnsonen har haft overordentlig stor betydning for byen i denne periode, især i perioden fra omkring 1680 til omkring 1745. Garnisonen i Fladstrand var nemlig ret usædvanlig i forhold til andre militære enheder, idet langt den overvejende del af soldaterne var danske og et flertal var gift og havde børn.

I begyndelsen af 1680'erne toges der tilsyneladende atter fat på norgesfarten, og i 1686 påbegyndtes en større befæstning af Fladstrand og 1687 af Stavern²⁴. Man må se befæstningerne af Fladstrand og Stavern som led i en korrespondenslinie mellem Danmark og Norge, parallelt med planerne for Hals-Marstrand tidligere.

1681 flyttedes distriktstoldstedet for Nordøstvendssyssel fra købstaden Sæby til Fladstrand. Der var opstået et modsætningsforhold mellem Fladstrand, der var på vej op, og Sæby, der var på vej nedad²⁵.

Der har i den lokalhistoriske tradition især været peget på følgende årsager til Fladstrands opkomst og Sæbys nedtur: Især at Sæbys havn på grund af tilsanding var Fladstrands underlegen, og at Fladstrand ikke be-

23. H. G. Garde: *Den Dansk-Norske Sømagts Historie* 1 s. 254-55, 268, 272-73, 276-82, 296 og 300, N. P. Jensen: *Den Skaanske Krig ...* s. 46, 81, 97-99 og 106, Jensen: *Beboerne i Fladstrand* s. 7, 10 og 21.

24. Lorenzen: *Vore Byer III* s. 169-70 og 292-94, Nørregaard-Knudsen: *Fladstrand Fæstningsværker* s. 35, 37, 39-40 og 43, Pedersen s. 192-93, Kavli s. 167-68.

25. C. Klitgaard: *Fladstrand-Sæby* s. 251-54 og Erik Pontoppidan: *Den Danske Atlas* s. 247.

talte konsumtion, men også den økonomiske og befolkningsmæssige betydning befæstning og garnison havde for Fladstrand²⁶.

Med hensyn til tilsandingen af Sæbys havn havde det været et alvorligt problem længe. Der ses intet, der tyder på, at det skulle være særligt aktuelt netop i 1670'erne. Med hensyn til konsumtion ses, at der allerede 1672 betaltes konsumtion i Fladstrand²⁷. Skansebyggeriet og den senere befæstning, samt stationering af tropper her, kan næppe heller – uden at blive sat ind i en større sammenhæng – forklare forskydningen mellem de to byer.

Årsagerne til udviklingen skal ikke søges i interne, men i eksterne faktorer. Toldstedet flyttedes til Fladstrand, fordi man fra centralmagts side ønskede stedets opvækst som led i arbejdet med at skabe et støttepunkt for norgesfarten her. Som det skal ses, var der 1686, i forbindelse med den store befæstning, planer fremme om en egentlig befæstet by ved Fladstrand, formodentlig en købstad, og i det lys må flytningen af toldstedet 1681 ses. Flytningen af toldstedet må ses i rækken af initiativer, der toges fra centralt hold i forbindelse med norgesfarten: Anlæggelsen af skanserne ved Fladstrand 1675, befæstningen af Stavern 1677, flytningen af toldstedet 1681 og endeligt befæstningen af Fladstrand 1686 og Stavern 1687, og de store planer i den forbindelse. Altså en sammenhængende plan for området, parallelt med planerne for Hals – Marstrand 1646-58.

Den væsentligste forskel ligger især i, at den lokalhistoriske tradition mener, at det er udviklingen i Fladstrand, der har givet anledning til beslutningerne fra centralmagten, men sagen forholder sig omvendt: Det er beslutningerne fra centralmagten – valget af Fladstrand som befæstet støttepunkt for norgesfarten – der har givet anledning til udviklingen lokalt.

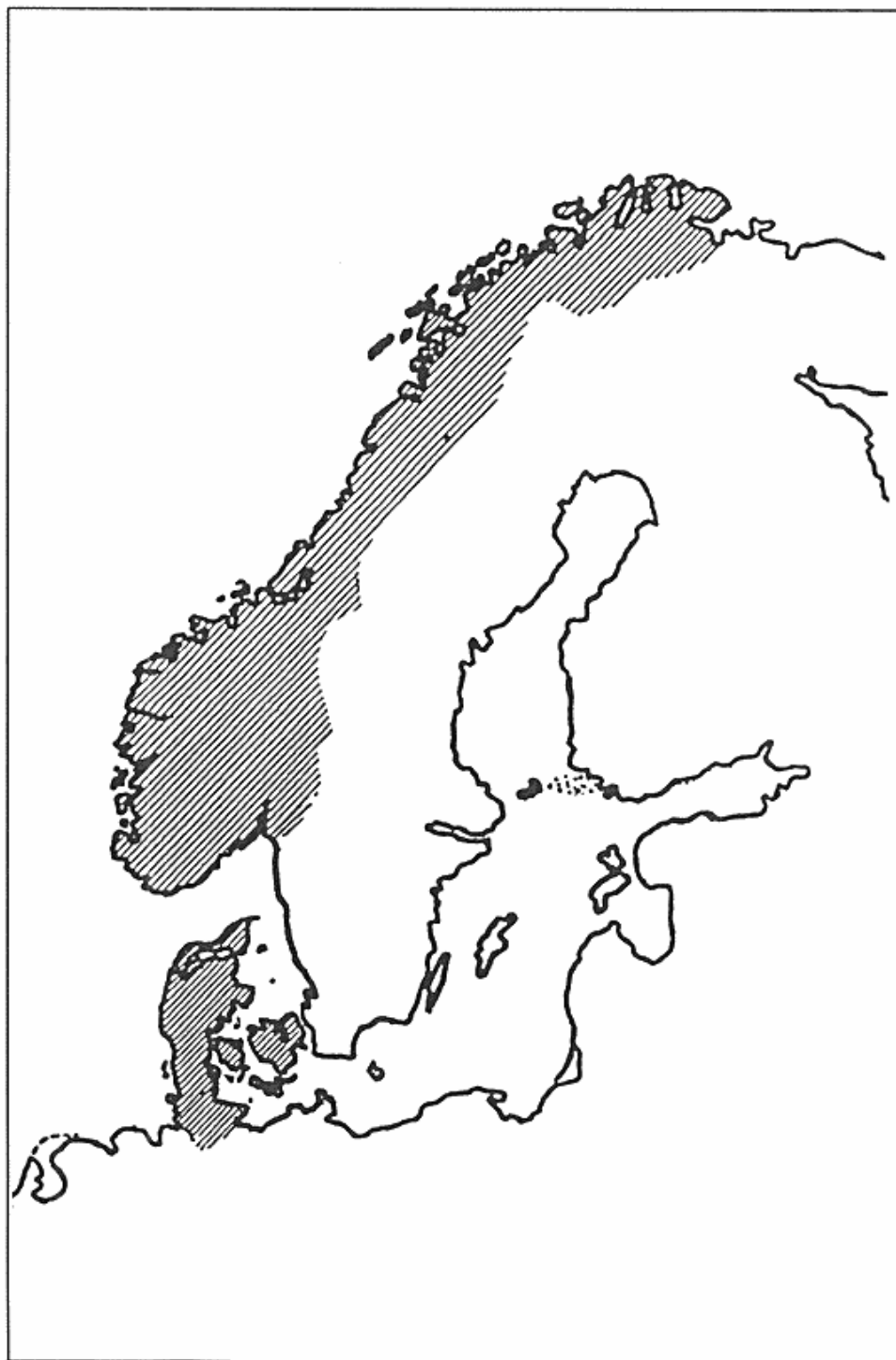
1670'erne og 1680'erne var som antydning en udviklingstid for Fladstrand. Det var i denne periode, at Fladstrand udviklede sig til en egentlig by²⁸. Nogen udvikling havde der, som set, nok været tale om i 1660'erne, hvor interessen for Hals faldt bort, og opmærksomheden i stedet henledes på Fladstrand, der i mellemkrigsårene 1660-75 syntes at have fået øget betydning for norgesfarten. Men stadig må 1670'erne, og mere præcist 1675, betones som afgørende i Fladstrands historie, hvor stedet af centralmagten valgte som befæstet støttepunkt for norgesfarten.

De centrale elementer i denne byudvikling var konvojfarten på Norge 1675-79, hvor Fladstrand indtog en nøglefunktion, de store befæstningsar-

26. F.eks: Klitgaard s. 226-28 og 246-54 og Bent Hansen: Frederikshavn i stilstand og fremgang ... s. 13.

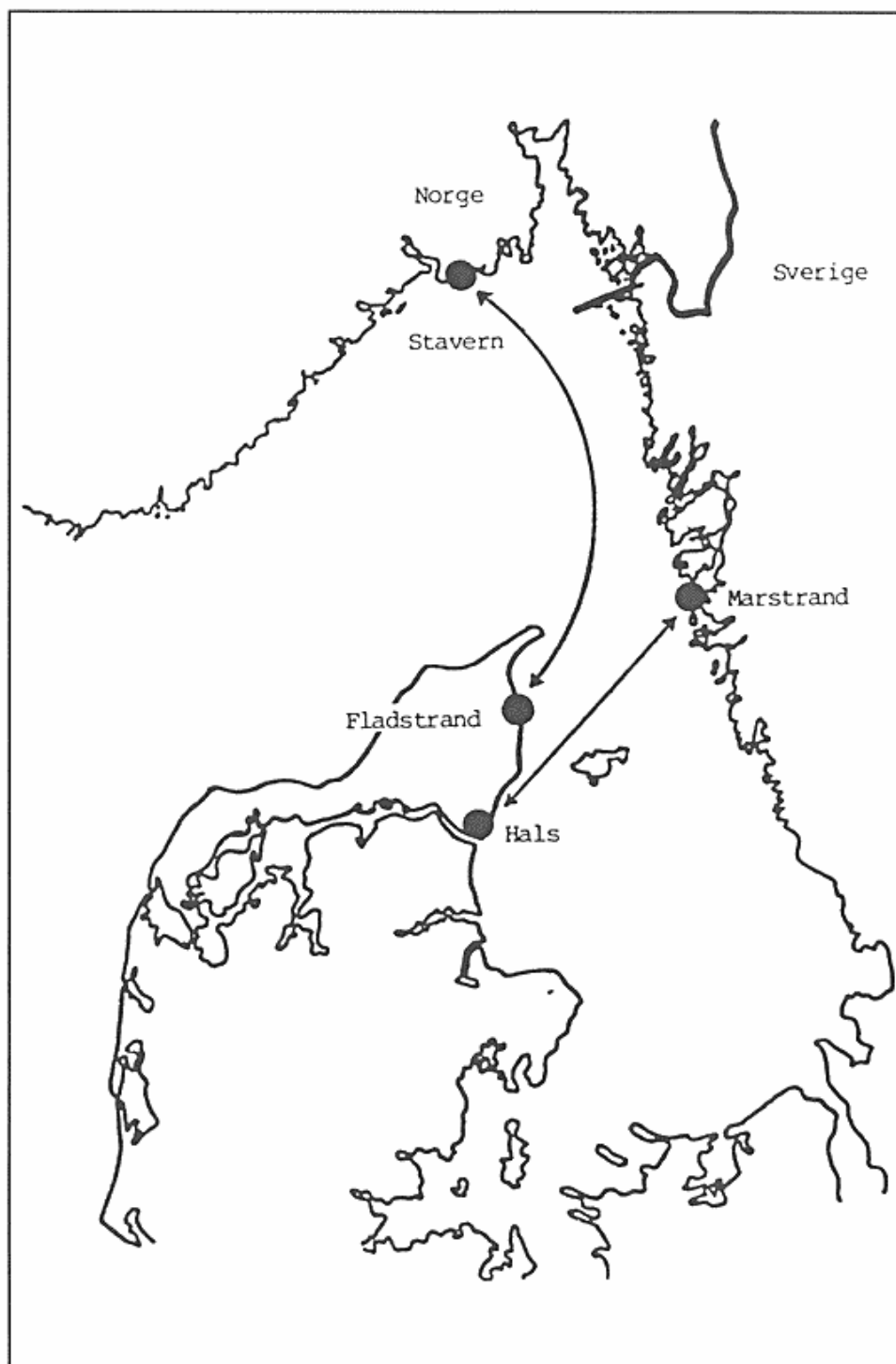
27. Erslev: Aktstykker III s. 230 og Jensen: Om Strandby og Fladstrand s. 104.

28. Klitgaard: Fladstrand-Sæby.

Danmark-Norge 1660 FF.

Korrespondenslinierne Hals-Marstrand og Fladstrand-Stavern.

bejder dels 1675-79 men især 1686-90, og stationeringen af ret store troppstyrker her 1675-79 og især en fast garnison 1679 og fremefter. Ikke mindst stationeringen af en fast garnison har bidraget til en vækst i indbyggertallet. Ligeledes havde Fladstrand i slutningen af 1600'tallet en udpræget »købstadsagtig« erhvervsstruktur, hvilket må sættes i forbindelse med de store befæstningsarbejder, som betød øget beskæftigelse og byudvikling for Fladstrand.

Som allerede nævnt befæstedes Fladstrand fra 1686. Forud var tilsyneladende gået endnu en undersøgelse af havenforholdene på Jyllands østkyst, hvor statholderen i Norge Ulrik Frederik Gyldenløve 1684 var her nede for at bese forholdene. Der tænkte en overgang på Læsø som et egnet sted for en havn, men den plan blev dog hurtigt opgivet til fordel for Fladstrand²⁹. Det lyder sandsynligt, at man, før man skred til den store befæstning af Fladstrand, som må være planlagt i begyndelsen af 1680'erne, ønskede endnu en undersøgelse af havneforholdene. Det er også interessant at bemærke, at initiativet tilsyneladende kom fra norsk side.

Planerne over Fladstrand Fæstning ses af et samtidigt kort³⁰.

Hvis man ser efter, vil man se, at der faktisk er tale om tre projekter til den nye befæstning: Stor, mellem og lille.

Det store projekt er til en hel befæstet by med solide volde og tre store bastioner udenom. Indenfor voldene er der en kanal eller havn, og mod søsiden et kastel med et fæstningstårn, altså et projekt så godt som identisk med Hals Fæstning. Især set ud fra fæstnings- og byprojektet ved Hals, vil et befæstningsarbejde af denne størrelse kun have mening, hvis der var tale om købstadsplaner for Fladstrand. Parallellerne til planerne ved Hals træder nu helt klart frem.

I teksten til kortet slås tårnets placering fast og det bestemmes, at hornværket skulle bygges som det mellemstore projekt, hvad det da også blev. Arbejdet på Fladstrand påbegyndtes i 1686 og har formodentligt i hovedtrækkene været færdigt i 1687, omend arbejdet fortsatte til ind i 1690. Fæstningsarbejdet udførtes af garnisonen og skiftende store ekstraordinært indkvarterede troppstyrker, samt ikke så få civile håndværkere og arbejdere. Materialerne kom for en stor dels vedkommende fra Norge, ligesom der ses at have deltaget norske soldater i arbejdet³¹.

Foruden som støttepunkt for norgesfarten kan Fladstrand dog også ses

29. Pedersen s. 121-22.

30. Rigsarkivet, Krigsministeriets afl., mappe 6 nr. 14.

31. Lorenzen: Vore Byer III s. 169-70 og 292-94, Nørregaard-Knudsen: Fladstrand Fæstningsværker s. 35-37, 39-40 og 43 og Pedersen s. 192-93.

som et flådestøttepunkt i Kattegat, mod svenskernes stærke flådestation og fæstningsby her, Gøteborg, hvor den svenske Kattegateskadre var stationeret, og hermed som en parallel til flådestøttepunktet i Østersøen – Ærtholmene. En rolle Fladstrand faktisk, i nogen grad, kom til at spille i den kommende krig 1709-20³².

Initiativerne til befæstningen kom fra Norge. At Ulrik Frederik Gyldenløve, der var statholder i Norge 1664-99, tilsyneladende interesserede sig stærkt for Fladstrand ses af havnevalget 1684. Det vil uden tvivl være korrekt, at tillægge Gyldenløve en stor del af initiativet i forbindelse med sikringen af norgesruterne, der fandt sted under og især efter skånske krig, og hermed også befæstningen af Fladstrand.

Store nordiske krig 1709-20 udgjorde fæstningens første militære storhedsperiode og tillige en indbyggermæssig og økonomisk storhedsperiode for byen med yderligere byudvikling. De centrale elementer i denne yderligere udvikling var igen konvojfart på Norge, hvor Fladstrand indtog en meget central rolle både som støttepunkt og som oplagsplads, store ombygningsarbejder og udvidelser på befæstningen, en forøget garnison, samt Fladstrands centrale rolle i hyppige troppetransporter mellem rigerne og som flådestøttepunkt.

1600'tallets krigs- og spændingsperiode, der varede frem til afslutningen af store nordiske krig, var en opgangstid for Fladstrand Fæstning og for byen. Efter fredsslutningen 1720 begyndte imidlertid en ny periode, den længste fredsperiode i Danmarks nyere historie. Med freden var Sveriges stormagtsstilling og den svenske omklamring af Danmark-Norge brudt, og forholdet mellem Danmark og Sverige bedredes mærkbart. I årene efter 1720 aftog Fladstrands militære betydning væsentligt i takt med disse geopolitiske ændringer, men i stedet for at dø hen, viste byen sig at have så megen indre dynamik, at dens udvikling, efter en krise ovenpå freden, stabiliserede sig.

Indbyggermæssigt og økonomisk lå byen på et stabilt leje i hele 1700'tallets anden halvdel, hvor handel, fiskeri og brug af havnen blev alt vigtigere indtægtskilder, dog stadig også med garnisonen som en vigtig indtægtskilde.

I begyndelsen af 1800'tallet blev Fladstrand atter et vigtigt led i Danmarks fæstningsforsvar. Fæstningens genvundne militære betydning må helt klart ses i sammenhæng med planer om en havn her. I 1800'tallets første år tog disse planer fast form, og i årene 1806-10 og 1812-14 byggedes

---

32. Lorenzen: *Vore Byer III* s. 112-14 og 292-94, *Garde 1* s. 311 og 322, T. A. Topsøe-Jensen og Emil Marquard: *Officerer i den dansk-norske søetat ... II* s. 535-36 og Nørregaard-Knudsen: *Fladstrand Fæstningsværker* s. 78-79.

det første havneanlæg ved Fladstrand. Igen må de militære aspekter betones, især norgesfarten³³.

Englandskrigene 1807-14 udgjorde Fladstrands anden militære storhedsperiode, og trods de ændrede vilkår i forhold til store nordiske krig, blev Fladstrand atter et uhyre vigtigt støttepunkt for transporten af forsyninger til Norge. Englandskrigene betød en yderligere byudvikling for Fladstrand, hvor norgesfarten med den øgede skibsfart, kornudskibning og deltagelse i handelen på Norge, en voldsomt forøget garnison, store bygningsarbejder på fæstningen samt handel i Fladstrand som følge af kaperiet, var de centrale elementer.

Freden 1814 og afståelsen af Norge ændrede med et slag byens situation. Der var ikke mere noget behov for opretholdelsen af forbindelsen til Norge, og på centralt hold heller ikke nogen interesse for Fladstrand. Byens købstadsrettigheder 1818 må ses, som et forsøg på en »kommunalisering« af havnen.

Efter tabet af Norge overtog havnen fæstningens rolle som primus motor i byens udvikling. Havnen blev med tiden en af Danmarks vigtigste. Fæstningens rolle var dog ikke helt udspillet. Helt frem til 1850'erne, hvor det geopolitiske billede, der havde eksisteret i århundreder, ændredes, bestod fæstningen med en ubetydelig besætning. Først i 1850'erne nedlagdes den, efter at det gamle fjendtlige forhold til Sverige var afløst af et godt naboforhold og opmærksomhedne i stedet henledt på en ny fare fra Tyskland.

Relationerne mellem garnison og by

Hans Christian Bjerg har skitseret en periodisering i relationerne mellem en garnison og et lokalsamfund. Perioden fra omkring 1600 til omkring 1850, der er den i denne sammenhæng relevante periode, betegnes som parasit-perioden, det vil sige en snylter-periode. Man placerede, siger Bjerg, her militæret uden på lokalsamfundet. Det var købstaden, der underholdt garnisonen, som ikke ydede meget til gengæld, og som i hvert fald ikke følte sig som en integreret del af det pågældende bysamfund. Relationerne mellem de to grupper var stort set af negativ karakter. Bjerg understreger dog også, at forudsætningen for disse relationer mellem garni-

33. Hanne Melchiorsen: Frederikshavn som handelsby ... s. 111-13, Axel Lindvad: Kronprins Frederik og hans Regering s. 284-85, Nørregaard-Knudsen: Fladstrands første havn s. 18-25 og Hansen: Frederikshavn i stilstand s. 19-20.

sonen og lokalsamfundet tilsyneladende er, at garnisonen hverken er for lille eller for stor i forhold til byen. Han nævner, at en by som Fredericia, der er vokset op omkring en fæstning, formentlig er atypisk for det vi normalt opfatter som en garnisonsby³⁴.

Med Fladstrand som udgangspunkt, skal der i det følgende skitseres nogle overvejelser om relationerne mellem garnison og by i en klart atypisk, men ikke mindre interessant, garnisonsby.

Der lå under krigen 1675-79 ret store besætninger i Fladstrand, så godt som udelukkende nationale soldater – datidens værnepligtige. Besætningen havde dog karakter af periodiske indvakteringer af stadigt skiftende enheder, der kun lå her i relativt korte perioder. Alligevel har de nationale soldater spillet en demografisk rolle for byen, udover den økonomiske rolle en så betydelig forøgelse af indbyggertallet må have spillet. I en rekonstrueret »folketælling« anno 1696 nævnes flere civile indbyggere i Fladstrand, som tilsyneladende var tidligere soldater i de enheder, der lå her 1675-79³⁵. Det lyder også sandsynligt, at en del af soldaterne efter krigen har valgt en tilværelse i Fladstrand, der var i opgang, fremfor at vende hjem. Det kan tilføjes, at blandt garnisonen nævnes også nogle tilsyneladende tidligere nationale soldater.

Efter krigen fik Fladstrand i 1679, for første gang, en virkelig fast garnison. Dette år oprettedes nemlig frikompagniet i Hals-Fladstrand, som sammen med en artilleribesætning, med få ændringer, skulle udgøre garnisonen 1679-1799. Der skulle også blive tale om hvervede soldater, der aftjente hele deres tjenestetid – ofte et helt menneskeliv – her, giftede sig, fik børn og blev boende her efter endt tjenestetid. Soldaterne blev altså i perioden 1679-1799 »borgere« i Fladstrand, og iøvrigt, med deres koner og børn, en stor del af byens indbyggertal. Det var en ny situation i forhold til den foregående periode 1675-79, hvor soldaterne hovedsageligt var udskrevne bønderkarle, hvis enheder lå her i korte perioder. Og i forhold til senere hvor besætningen, efter 1800, bestod af stadigt skiftende kommandoer af værnepligtige, der lå her i meget korte perioder.

Frikompagnier var infanterikompagnier, der ikke henhørte under noget regiment. Hvor kompagniet i slutningen af 1600'tallet må opfattes som en kampklar infanteristyrke, fik frikompagnierne i begyndelsen af 1700'tallet også en social funktion, som aftagere af ældre veltjente soldater, der ikke var fuldt feltduelige mere. Frikompagniet må dog i pe-

34. Hans Christian Bjerg: Garnisonen og lokalsamfundet s. 14-20.

35. Jensen: Beboerne i Fladstrand s. 7, 10 og 21.

rioden til efter store nordiske krig stadig ses som fæstningens infanteristyrke i krigstid, eller kernen heri³⁶.

1744 blev frikompagniet til et garnisonskompagni. 1740 var der blevet oprettet et garnisonsregiment på 12 kompagnier fordelt rundt om i landet. Oprettelsen af dette regiment var udelukkende en social foranstaltning. Det skulle bestå af gamle veltjente soldater, der ikke var feltduelige mere, men kun kunne forrette vagttjeneste og lettere arbejde. Regimentet udvidedes 1744 til 14 og 1750 til 15 kompagnier³⁷, blandt andet altså ved, at frikompagniet i Fladstrand-Hals blev til et garnisonskompagni, hvad det i nogen grad allerede havde udviklet sig til. Omdannelsen af frikompagniet til et garnisonskompagni må ses ud fra, at man ønskede at samle hele den militære »ældreforsorg« under en hat.

Mens frikompagniet havde repræsenteret en vis kampkraft, var garnisonskompagniet uden nogensomhelst krigsmæssig værdi. Som det ses, var det nu en ny slags soldater, der kom til Fladstrand. Det var nu ældre veltjente folk, der vel havde lagt hovedparten af deres tjeneste andetsteds. Heri dog ikke medregnet artilleristerne, der fortsat var regulære hvervede.

Efter 1800 var der ikke mere tale om en fast garnison i Fladstrand-Hals, men om små skiftende detachementer. Bortset fra krigsperioden 1807-14, havde disse detachementer en så lille størrelse, at de kun havde ringe betydning for byen. Tillige var der nu tale om, at det var detachementer andetsteds fra, afgivet til Fladstrand-Hals for meget korte perioder. Besætningen havde således, bortset fra krigsperioden, ikke mere nogen økonomisk eller befolkningsmæssig betydning for byen.

Garnisonens betydning for det omgivende bysamfund kan ses ud fra garnisonens størrelse i forhold til garnisonsbyen og garnisonens integration i garnisonsbyen. Med hensyn til garnisonens størrelse i forhold til byen, er dette bedømt ud fra garnisonen incl. koner og børn set i forhold til de civile indbyggere, og garnisonen set i forhold til øvrige erhvervsgrupper. Garnisonens integration er bedømt ud fra faktorer som hvor mange af soldaterne der var gift og havde børn, hvormange der giftede sig lokalt og i nogen grad også soldaternes nationalitet.

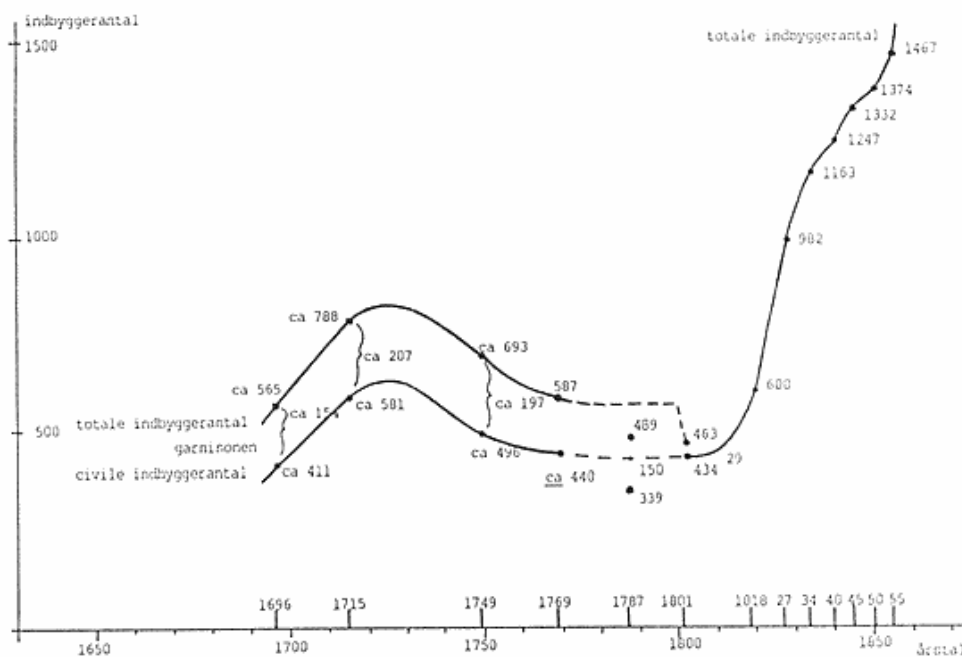
Tre rekonstruerede »folketællinger« fra 1696, 1715 og 1749, som en lo-

36. Generalstaben (udg.): Bidrag til Store Nordiske Krigs Historie I s. 69 og II s. 204, 505 og 508 og P. Rosenstand Goiske: Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve ... I s. 290-91.

37. Rockstroh III s. 150, Goske I s. 729-30, Otto Vaupel: Den danske Hærs Historie ... II s. 51-52 og 707-08, J. C. W. Hirsch og Kay Hirsch: Fortegnelse over Danske og Norske Officerer ... III s. 441 og Carl Bertram: Vorstellung der sämtlichen Königl. Dänischen Armee ... planche 64.

kalthistoriker i Frederikshavn har lavet ud fra konsumtionslister, kirkebøger, tingbøger osv. kan sammen med de officielle folketællinger 1769, 1787, 1801 osv. belyse situationen. »Folketællingerne« er ikke nøjagtige opgørelser af indbyggertallet i de enkelte år, men en opsummering af iagttagelser fra kilderne i årene op til optællingsårene. På grund af deres opsummerende karakter, er »folketællingerne« dårlige til at fange pludselige skift, som omskiftninger i en garnison. For Fladstrand er det tilfældet med 1749, hvor garnisonen pludseligt var blevet forøget 1744. Heller ikke de officielle tællinger, især 1769 og 1787, er dog uproblematisk. Garnisonen er opgjort som soldaterne og deres koner og børn. Følgende figur er lavet herudfra:³⁸

Fladstrands indbyggerantal

38. Verner Jensen: Beboerne i Fladstrand 1696, Verner Jensen: Fladstrand »folketælling« 1715, Verner Jensen: Folketælling Fladstrand 1749 samt nationale og lokale folketællinger 1787 FF

Som det ses, er der – trods den forsigtighed disse tal må tages med – tale om en ganske markant udvikling i slutningen af 1600'tallet og indtil omkring 1720'erne. Herefter er der tale om en markant tilbagegang indtil midten af 1700'tallet, hvor udviklingen stabiliseredes.

Ud fra »folketællingerne« 1696, 1715 og 1749, samt de officielle folketællinger 1787 og 1801 er følgende opgørelser af »erhvervsfordelingen« lavet:

	1696	1715	1749	1787	1801
den egentlige garnison	55	59	57	60	14
deres koner og børn	99	148	140	90	15
garnisonen i alt	154	207	197	150	29
told, konsumtion, post	5	1	1	10	10
fiskeri	30	11	7	18	29
skippere	14	12	17	10	10
søfolk, lodser	10	2	3	6	19
købmænd	6	2	4	3	4
håndværkere	18	10	14	6	17
tjenestefolk	–	–	8	29	39
diverse	10	1	3	2	12
enker, ugifte kvinder	16	21	26	17	56
pension mv.	16	–	–	9	8
uoplyst	28	86	60	30	1
koner og børn	258	435	353	199	229
byen i alt	565	788	693	489	463

Tallene må bruges med megen varsomhed ved indbyrdes sammenligninger af erhvervene i de enkelte år, eller ved sammenligninger af de enkelte erhverv over årene.

Det ses, at garnisonen spillede en overordentlig stor rolle for byen. Økonomisk udgjorde fæstningen, som det ses, byens største »arbejdsplads«, og befolkningsmæssigt udgjorde de militære fra godt 1/4 til op mod 1/3 af byens samlede indbyggertal. Herudover ses også fiskeri, søfart, handel og håndværk at være af betydning.

Det må tilføjes, at ofte drev en del af de hvervede soldater et håndværk eller arbejde i deres fritid, der dengang ikke var helt ringe. Særligt de gifte soldater var nødt til ad denne vej, at supplere de små lønninger. Om Flad-

strand oplyser »folketællingerne«, at 1696 drev 7 soldater et håndværk eller arbejde, 1715 3 og 1749 4. Det er dog formodentligt minimum. Tallene er kun de, der udtrykkeligt nævnes som havende anden beskæftigelse, end at være soldat, det reelle tal er utvivlsomt meget højere. I købstæderne gav soldaternes driven håndværk ofte anledning til sammenstød med de egentlige håndværkere og deres lav³⁹, men der kendes ingen episoder af den slags fra Fladstrand. Her var der ingen lav og tilsyneladende plads, ja formodentlig god brug for ekstra håndværkere.

Vi kan ud af »folketællingerne« 1696, 1715 og i nogen grad 1749, samt folketællingen 1787, få et ret godt billede af garnisonens rolle i den befolkningsmæssige vækst.

En stor del af soldaterne var som nævnt gift:

	gift	ugift	i alt
1696	48	7	55
1715	48	11	59
1749	49	8	57
1787	40	20	60

Et ganske usædvanligt resultat. Normen for hvervede enheder var, at kun en mindre del var gift. Af de gifte soldater havde endvidere en ret stor del børn:

	børn	u. børn	i alt
1696	32	16	48
1715	40	8	48
1749	32	17	49
1787	24	16	40

Mest interessant er det at se, hvor mange af soldaterne der giftede sig i Fladstrand. Her kommer »folketællingerne«, der jo i høj grad bygger på kirkebøger, med nogle interessante oplysninger. 1696 ses af 48 gifte, de 18 udtrykkeligt at være gift her, mens der for de 30 ikke oplyses noget om,

39. Hector Boeck: 12. Bataillons Historie ... s. 42.

hvor de var blevet gift. En meget stor del af dem er formodentlig blevet gift i Fladstrand.

For 1715 er tallene 48 gifte, heraf 16 gift her og 32 uoplyst, og for 1749 49 gifte, heraf 12 gift her og 37 uoplyst. Folketællingen 1787 giver ingen oplysninger herom, men formodentlig har en god del af garnisonskompagniets mandskab, også i denne periode, giftet sig her. Det antal giftemål der er tale om, forudsætter et ret stort kvindeoverskud i Fladstrand og omegn, men der ses faktisk et stort antal enker og ugifte kvinder i samtlige folketællinger.

Ud fra »folketællingerne« 1696 og 1715 samt folketællingen 1787 er følgende oversigt over underofficerer og meniges nationalitet lavet, her i procent:

	danske	udenlandske
1696 frikompagni	78	22
artillerister	100	0
1715 frikompagni	72	28
artillerister	75	25
1787 garnisonskompagni	51	49
artillerister	100	0

Nogle særdeles overraskende tal. Normen for hvervede enheder var, at kun 20-30 procent var danske.

På baggrund af disse tal, må det fastslås, at garnisonen i perioden fra omkring slutningen af skånske krig 1679 til omkring midten af 1700'tallet udgjorde en væsentlig del af den befolkningsmæssige vækst, der var i disse år.

Konklusion

Fladstrands opståen og opvækst samt bymæssige funktion må ses i den geopolitiske ramme som Kattegatsområdet og relationerne mellem Danmark-Norge og Sverige udgjorde, samt ud fra de store omvæltninger 1600'tallets krige medførte.

I løbet af 1600'tallet brød Sverige den dansk-norske omklamring og opbyggede en svensk stormagtsstilling og svensk omklamring af Danmark-Norge. Efter krigen 1643-45 måtte Danmark afstå Halland, og hermed var

den søværts forbindelse mellem Danmark og Norge, der hidtil havde gået langs den nu svenske vestkyst, brudt.

I stedet måtte norgesfarten nu foregå langs den jyske østkyst, og Hals og Marstrand valgtes som støttepunkter i en korrespondenslinie mellem Danmark og Norge. Valget af Hals skete ud fra, at en befæstning her dels kunne bruges som støttepunkt for norgesfarten, dels som et støttepunkt for Nordjyllands forsvar og en sikring af Limfjordsmundingen. Skansebyggeriet og senere de store planer om en befæstet købstad ved Hals var led i den på centralt hold 1646 vedtagne plan for Danmarks fæstningsforsvar. Valget af Hals må også ses ud fra et ønske om, at spærre ind- og udsejlingen til Kattegat, efter at svenskerne havde brudt den hindring mod deres frie sejlads, der lå i ind- og udsejlingen af Østersøen.

Det er vigtigt at fastslå, at alle initiativerne omkring Hals blev taget ud fra stedets overordnede strategiske muligheder. Efter krigen 1657-60 ændrede magtforholdene sig atter i Kattegat, og Hals' strategiske muligheder gik tabt. Der ses herefter ikke mere at være nogen interesse for stedet hos centralmagten, og hermed faldt alle planerne til jorden.

Efter at Hals var opgivet fulgte en periode fra 1660-75, hvor norgesfarten lå uafklaret hen. Hals var opgivet, men der var ikke udpeget noget nyt støttepunkt. Der er dog flere ting, der kan tyde på, at centralmagtens interesse var ved at bevæge sig fra Hals til Fladstrand, der var en lang bedre havn.

Den forskydning af norgesfarten fra Sveriges vestkyst til Jyllands østkyst, der må være sket efter landafståelserne 1645 og 1660, fik en vis betydning for Fladstrand allerede 1660-75, hvor søfartens brug af »Havnen« her har givet anledning til en begyndende byudvikling.

Med krigsudbruddet 1675 blev problemerne med et støttepunkt for norgesfarten taget op igen. Ved Fladstrand istandsattes/nyopførtes to skanser og Fladstrand fik nu en funktion som hovedstøttepunkt for norgesfarten, mens Hals kun spillede en sekundær rolle. Den forøgede skibsfart, der fulgte med konvojfarten på Norge, og den efter forholdene store besætning i krigsperioden, gav anledning til en hastig byudvikling.

Efter skånske krig fik Fladstrand en virkelig garnison. Garnisonen har i perioden 1679-1799 haft overordentlig stor betydning for byen, især i perioden fra omkring 1680 til omkring 1745. Garnisonen i Fladstrand var nemlig ret usædvanlig idet den overvejende del af soldaterne var danske og et flertal var gift og havde børn.

I 1680'erne blev der igen fra centralmagten taget fat på at sikre norgesfarten. Befæstningen af Fladstrand og Stavern må ses som led i en samlet plan for norgesfarten, med en korrespondenslinie Fladstrand-Stavern, pa-

rallelt med planerne om linien Hals-Marstrand tidligere. Man må se planerne om en befæstet by ved Fladstrand og bygningen af fæstningsværkerne, som led i en samlet plan for opbygningen af et befæstet støttepunkt her, parallelt med de store planer for Hals tidligere. Man ønskede fra centralmagten med disse initiativer bevidst at skabe en byudvikling i Fladstrand, som led i de strategiske overvejelser.

Den endelige byudvikling må sættes til 1670'erne og 1680'erne. Konvojfarten på Norge under krigen, de store befæstningsarbejder og stationeringen af ret store troppstyrker her var de centrale elementer. Initiativerne ses stadig at komme fra centralt hold, men i forbindelse med den endelige ordning af norgesfarten ses også initiativer fra norsk side.

Store nordiske krig 1709-20 udgjorde fæstningens første militære storhedsperiode og tillige en indbyggermæssig og økonomisk storhedsperiode for byen med yderligere udvikling. De centrale elementer heri var igen konvojfarten på Norge, store ombygningsarbejder på fæstningen, den forøgede garnison, samt Fladstrands centrale rolle i de hyppige troppetransporter mellem rigerne og som flådestøttepunkt.

1600'tallets krigs- og spændingsperiode, der varede frem til afslutningen af store nordiske krig, var en opgangstid for Fladstrand Fæstning og for byen. Efter fredsslutningen 1720 begyndte imidlertid den lange fredsperiode. Med freden var Sveriges stormagtsstilling og den svenske omklamring af Danmark-Norge brudt, og forholdet mellem landene bedredes mærkbart. I årene efter 1720 aftog Fladstrands militære betydning væsentligt i takt med disse geopolitiske ændringer, men i stedet for at dø hen stabiliserede byens udvikling sig, efter en krise ovenpå freden.

I begyndelsen af 1800'tallet blev Fladstrand atter et vigtigt led i Danmarks fæstningsforsvar, hvilket hang sammen med bygningen af en havn her.

Englandskrigen 1807-14 udgjorde Fladstrands anden militære storhedsperiode. Fladstrand blev atter et uhyre vigtigt støttepunkt i forsyningen af Norge. Krigsperioden betød en yderligere udvikling, men freden 1814 og afståelsen af Norge ændrede byens situation. Efter tabet af Norge overtog havnen fæstningens rolle i byens udvikling.

Man må se Fladstrands udvikling fra fiskerflække til egentligt bysamfund i slutningen af 1600'tallet, som et resultat af en statslig udviklingsstrategi for stedet. Ikke en byudvikling for byens skyld, men fordi byen skulle tjene som et led i den overordnede strategi om rigerens samhørighed, trods den fysiske adskillelse der var skabt af de ændrede magtforhold i Kattegat efter tabet af skånelandene. Befæstningen af

Fladstrand, der fulgte af valget som støttepunkt, må altså betegnes som det centrale led i Fladstrands udvikling i byens opvækstperiode.

Litteraturliste:

Artéus, Gunnar og Kari Selén (red.): Den Nordiska Garnisonsstaden, sex föredrag vid nordiska historikermötet i Reykjavik 10.-14. august 1987. Helsinki 1987.

Bertram, Carl: Vorstellung der Sämtlichen Königl. Dänischen Armee ... . København 1761.

Bjerg, Hans Christian: Garnisonen og lokalsamfundet, i, Slagelse Garnison 75 år. Slagelse 1988.

Boeck, Hector: 12. Bataillons Historie 1679-1929. København 1929.

Christensen, Aksel E. m.fl. (red.): Danmarks Historie, bd. 2.2. København 1980.

Degn, Ole: De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800, i, Grethe Authén Blom: Urbaniseringsprosessen i Norden. Det XVII. nordiske historikermøte, Trondheim 1977. Oslo 1977.

Erslev, Kristian: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, bd. III. København 1890.

Erslev, Kristian: Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647. Danske Magazin 5 rk 1 bd, side 276-88.

Garde, H.G.: Den Dansk-Norske Sømagts Historie, bd 1. København 1861.

Generalstaben (udg.): Bidrag til Store Nordiske Krigs Historie, bd. I og II. København 1899 og 1903.

Goiske, P. Rosenstand: Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den Danske Krigsmagt til Lands angaaende 1670-1800, bd. 1. København 1803.

Gregersen, J.: Hals Skanse. Hals 1956.

Hansen, Bent: Frederikshavn i stilstand og fremgang 1818-1968. Frederikshavn 1968.

Hansen, C. Rise: Aktstykker og oplysninger til Rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, bd. 2. II. København 1975.

Hirsch, J. C.W. og Kay Hirsch: Fortegnelse over Danske og Norske Officerer med flere, fra 1648-1814. Samlet og udarbejdet 1888-1907, manuskript i Det Kongelige Bibliotek.

Jensen, N.P.: Den Skaanske Krig 1675-1679. København 1900.

Jensen, Verner: Beboerne i Fladstrand 1696, 2. udgave. Frederikshavn 1984.

Fladstrand, der fulgte af valget som støttepunkt, må altså betegnes som det centrale led i Fladstrands udvikling i byens opvækstperiode.

Litteraturliste:

Artéus, Gunnar og Kari Selén (red.): Den Nordiska Garnisonsstaden, sex föredrag vid nordiska historikermötet i Reykjavik 10.-14. august 1987. Helsinki 1987.

Bertram, Carl: Vorstellung der Sämtlichen Königl. Dänischen Armee ... . København 1761.

Bjerg, Hans Christian: Garnisonen og lokalsamfundet, i, Slagelse Garnison 75 år. Slagelse 1988.

Boeck, Hector: 12. Bataillons Historie 1679-1929. København 1929.

Christensen, Aksel E. m.fl. (red.): Danmarks Historie, bd. 2.2. København 1980.

Degn, Ole: De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800, i, Grethe Authén Blom: Urbaniseringsprosessen i Norden. Det XVII. nordiske historikermøte, Trondheim 1977. Oslo 1977.

Erslev, Kristian: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, bd. III. København 1890.

Erslev, Kristian: Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647. Danske Magazin 5 rk 1 bd, side 276-88.

Garde, H.G.: Den Dansk-Norske Sømagts Historie, bd 1. København 1861.

Generalstaben (udg.): Bidrag til Store Nordiske Krigs Historie, bd. I og II. København 1899 og 1903.

Goiske, P. Rosenstand: Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den Danske Krigsmagt til Lands angaaende 1670-1800, bd. 1. København 1803.

Gregersen, J.: Hals Skanse. Hals 1956.

Hansen, Bent: Frederikshavn i stilstand og fremgang 1818-1968. Frederikshavn 1968.

Hansen, C. Rise: Aktstykker og oplysninger til Rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, bd. 2. II. København 1975.

Hirsch, J. C.W. og Kay Hirsch: Fortegnelse over Danske og Norske Officerer med flere, fra 1648-1814. Samlet og udarbejdet 1888-1907, manuskript i Det Kongelige Bibliotek.

Jensen, N.P.: Den Skaanske Krig 1675-1679. København 1900.

Jensen, Verner: Beboerne i Fladstrand 1696, 2. udgave. Frederikshavn 1984.

- Jensen, Verner: Fladstrand »folketælling« 1715. Frederikshavn 1983.
- Jensen, Verner: Folketælling Fladstrand 1749. Frederikshavn 1984.
- Jensen, Verner: Koncentrat vedrørende anlæggelsen af 2 skanser i Faldstrand 1675 I. Frederikshavn u.å.
- Jensen, Verner: Om Strandby og om Fladstrands oprindelse. Vendsyssel Årbog 1982, side 104-06.
- Kavli, Guthorm: Norges Festninger. Oslo 1987.
- Klitgaard, C.: Fladstrand-Sæby. Vendsysselske Aarbøger 1934, side 217-69.
- Det Kongelige Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog: Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsrådet 1649-1659. Danske Magasin 3 rk. 4 bd. s. 221-40.
- Lindvad, Axel: Kronprins Frederik og hans Regering. København 1923.
- Lorenzen, Vilh.: Christian IV's Byanlæg og andre Arbejder. København 1937.
- Lorenzen, Vilh.: Vore Byer, bd. II og III. København 1952 og 1955.
- Melchiorsen, Hanne: Frederikshavn som handelsby 1790-1860 I. Vendsyssel Årbog 1986, side 97-123.
- Nørregaard-Knudsen, A.: Fladstrands Fæstningsværker. Frederikshavn 1985 (udgivelse af manuskript fra 1940'erne).
- Nørregaard-Knudsen, A.: Fladstrands første havn. Vendsysselske Aarbøger 1949, s. 1-33.
- Pedersen, P. Chr.: Fladstrand-Frederikshavn. Frederikshavn 1942 (genoptrykt 1981).
- Pontoppidan, Erik: Den Danske Atlas. Tomus V 1. Bind. København 1769 (genoptrykt 1970).
- Rockstrøh, K. C.: Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, bd. I-III, København 1909-26.
- Topsøe-Jensen, T.A. og Emil Marquard: Officerer i den dansk-norske Søetat 1660-1814 og den danske Søetat 1814-1932, bd. II. København 1935.
- Vaupell, Otto: Den danske Hærs Historie til Nutiden og den norske Hærs Historie indtil 1814, bd. 2. København 1876.
- Wulff, D.H.: Et paatænkt Fæstnings- og Byanlæg ved Hals. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1 rk. VIII bd. 1880-81, side 257-66.